

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ד

עורכים:

יחיאל זלינגר ובנימין טרופר

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"א (2021)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
ירון רוזנטל, עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא בסיוע:

קרן קימת לישראל, יחידת המדען הראשי, המכון לחקר תולדות הציונות וההתיישבות
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"א (2021)

ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים עציון, בית ספר שדה כפר עציון

עורכים: יחיאל זלינגר ובנימין טרופר
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

תוכן העניינים

5		בפתח הקובץ
7		הקדמת העורכים
11	אחרי שבעים שנה: מחקרי רנה נוויל והפרהיסטוריה של מדבר יהודה	לוטן אדלטיין, עופר מרדר, יצחק גלעד
47	אתניות וריבוד חברתי: מבט ארכיאוזואולוגי מיהודה של שלהי ימי הבית השני	רם בוכניק
63	הפסיפסים בחורבת מדרס: בחירות של פטרונים, זהות של קהילה	רינה אבנר, אמיר גנור, אלון קליין
81	מרד ערבי בארץ יהודה: הקבוצות החמושות הערביות בהרי ירושלים, חברון ושפלת יהודה 1936-1939	שלומי שטרית
103	"נצר אחרון": חברי הקיבוץ הדתי, ניצולי שואה אחרונים למשפחתם שנפלו במלחמת העצמאות	שוקי שריר
121	מסכת היחסים בין קיבוץ כפר עציון לקיבוץ רבדים	יוחנן בן יעקב
145	מגל וחרב: היאחזויות הנח"ל בחבל לכיש	נדב פרנקל
163	תמורות בחקלאות ההר המסורתית בשדרת ההר: נחל המעיינות כמקרה מבחן	בנימין טרופר
191	סקר הידרו-ביולוגי במעיינות מרחב גוש עציון	אלדד אלרון, עמוס סבח, בר שמש, דודו זכאי
207		רשימת משתתפים

מרד ערבי בארץ יהודה: הקבוצות החמושות הערביות בהרי ירושלים, חברון ושפלת יהודה, 1936–1939

שלומי שטרית¹

מאמר זה מבקש לבחון את פעילותן של הקבוצות החמושות הערביות במרד הערבי הגדול באזור שיכונה להלן "ארץ יהודה", קרי הר חברון, שפלת יהודה והרי ירושלים. בכך משמש מחקר זה ניסיון ראשון מסוגו לנתח את המרד הערבי בהקשר אזורי, תוך התבוננות במאפיינים המקומיים המיוחדים לו. לשם כך יעסוק המאמר בכמה שאלות: מה היו המאפיינים של המרד באזור זה? כיצד פעלו המתקוממים? מי היו המנהיגים שהובילו אותם? האם היו הבדלים בין המרד ביהודה ובין אזורים אחרים בארץ? אילו תוצאות היו למרד בחבל ארץ זה?

מחקר על אודות המרד הערבי נמצא בספרות העוסקת בלוחמה הבריטית נגד התקוממויות ובספרות שעניינה התפתחות הלאומיות הפלסטינית. י' אייל (תשנ"ט) ומ' יוז (Hughes 2019) בחנו את המערכה הבריטית כנגד המרד, ואילו י' ארנון-אוחנה (תשמ"א), תשמ"ב, תשע"ג), י' רג'ב (תשמ"ו) וב' פרח (תשנ"א), בין השאר, התמקדו בחברה הערבית במהלך ההתקוממות ובמאבקה נגד השלטונות. ספרות זו, יחד עם ספרות ביוגרפית, ספרי זיכרונות ומחקרים שעניינם התפתחות הכוח המגן העברי בזמן המרד, מאפשרים לשרטט תמונה של האופן שבו פעלו המורדים.

עם זאת, עד כה התייחס המחקר למרד כתופעה כלל-ארצית, בלי להתמקד בבחינתו בהקשר אזורי-מקומי. כמו כן, המחקר נעדר בחינה שיטתית ומקיפה של שיטות הפעולה שבהן נקטו המורדים, מספר ההתקפות שביצעו ותוצאותיהן, יחסי הגומלין בין מנהיגי הקבוצות החמושות בשטח מסוים או השפעתן של פעולות הצבא על המתקוממים בתוכו. מאמר זה מבקש להרחיב את היריעה באמצעות התבוננות במהלך המרד באזור יהודה.

המקורות המשמשים במאמר זה הם בעיקר מסמכים בריטיים שחיברו כוחות הביטחון בזמן המרד. אלה כוללים סיכומי אירועים, דו"חות מודיעין, יומני מבצעים, קובצי לקחים והודעות רשמיות מסוגים שונים. גם עיתוני התקופה כוללים מידע רב, המאפשר להתרשם מהאירועים ומהאופן שבו תפסו אותם בני התקופה. לצד אלה משמשים מקורות משניים שעניינם המרד הערבי. החשובים שבהם הם ספרו של צ' יאסין, שהשתתף בלחימה (יאסין תשכ"ז), ומחקריהם של ס' א-נימר (El-Nimer 1990) וט' סוודנבורג (Swedenburg 2003), המבוססים על ראיונות עם מורדים לשעבר. שילוב סוגי המקורות האלה נועד למנוע את ההטיות העלולות לנבוע מתוך הסתמכות יתרה על תיאור המורדים בידי אויביהם, או על זיכרונות בדיעבד שלעיתים אינם מדויקים.² הנתונים המספריים שאציין נלקחו מעבודת המחקר שערכתי, והם מבוססים על ניתוח כמותי מפורט שערכתי לכלל הפעולות האלימות במרד ותוצאותיהן. המקורות לסיכום זה הם דו"חות המודיעין הבריטי, סיכומים סטטיסטיים שפרסמה הסוכנות היהודית, וכן הודעות הממשלה הרשמיות שפורסמו בעיתונות היומית.

המאמר יפתח בהגדרת האזור שבו הוא עוסק ובמאפייניו. לאחר מכן אסקור בקצרה את תולדות המרד הערבי ואת הקבוצות החמושות שפעלו במסגרתו, כדי לספק רקע והקשר לאירועים שיפורטו במאמר. המפקדים העיקריים שהובילו את הקבוצות החמושות באזור יוצגו בחלק השלישי, ולאחריו יפורטו שיטות הפעולה העיקריות ששימשו את אנשיהם. לבסוף אסכם את המידע הקיים ואת התובנות שמחקר זה מציע.

בחרתי לכנות את היחידות הערביות הלוחמות במונח "קבוצות חמושות", ואת חבריהן "מתקוממים" או "מורדים", משום שאלה מושגים שאינם מביעים שיפוט מוסרי, שלילי או חיובי. במסמכים בני הזמן כונו הקבוצות "כנופיות", "Gangs או Armed bands", ובערבית "עצאבאת"³. הלוחמים כינו את עצמם בשם מג'אהדון ("לוחמי קודש"), בעוד שאויביהם ראו בהם "ליסטים", "Bandits או Gangsters".

תיחום ומאפיינים

חבל הארץ שבו עוסק מאמר זה הוא אזור שנכלל בשטח הנפות המנדטוריות של ירושלים, בית לחם וחברון, למעט העיר ירושלים עצמה והכפרים הצמודים לה.⁴ בתחום זה נכללים, אם כך, הרי ירושלים, הר חברון ושפלת יהודה. נפת רמאללה, האזור שנמצא מצפון לירושלים, לא כלולה בתחומי המחקר, משום שהתפתחות המרד בה הושפעה מהנעשה בשומרון. כך גם נפת יריחו, כלומר דרום בקעת הירדן, שבה התבטא המרד בעיקר במעשי הברחה ובמארבים לשיירות של חברת האשלג.

תנאי השטח ביהודה עשו את האזור מתאים במיוחד ללוחמת גרילה. ההרים והגבעות הטרשיים, המופרדים בערוצי נחלים, הקשו על יחידות הצבא לנוע במהירות אם הן ירדו מהדרכים הסלולות המעטות שהיו אז. נוסף על כך, באזור יש שפע מערות וואדיות, המאפשרים למורדים להסתתר מפני אויב הרודף אחריהם.

רובם הגדול של התושבים בגזרה זו היו ערבים-מוסלמים, שבדרך כלל תמכו במורדים, שיצאו מתוכם, או לכל הפחות לא התנגדו להם. בכמה יישובים, שהבולטים שבהם הם בית לחם ובית ג'אלא, הייתה אוכלוסייה ערבית-נוצרית משמעותית, אך גם היא לא מיהרה לשתף פעולה עם השלטונות. היישוב היהודי כמעט לא היה נוכח במרחב: רמת רחל, מוצא, מוצא עילית, קריית ענבים, הר-טוב וכפר עציון⁵ היו היישובים היהודיים היחידים בעת ההיא באזור שבו עוסק המאמר. יהודי חברון המעטים שנותרו בעיר, לאחר הטבח שטבחו בהם שכניהם בשנת 1929, עזבו אותה בפקודת השלטונות בתחילת המרד ולא שבו אליה (להלן). משמעות הדבר הייתה כי בגזרה זו היו יכולים המתקוממים לסמוך על תמיכתם של התושבים שמקרבם באו. לעומתם, הבריטים התקשו למצוא בתחילה גורמים באוכלוסייה שישתפו עימם פעולה נגד המרד.

המרד הערבי

בין אפריל 1936 לסוף שנת 1939 התחולל בארץ ישראל "המרד הערבי הגדול" – התקוממות לאומית ערבית רחבת היקף. המרד, ששילב לוחמת גרילה, מעשי טרור וצעדי מרי אזרחי, כוון נגד שלטונות המנדט והיישוב היהודי, ונועד לשנות את עמדתה של בריטניה כלפי המיזם הציוני.

איור 1: מפת המחוזות והנפות המנדטוריים, 1937 (הספרייה הלאומית, אוסף המפות ע"ש ערן לאור)

נהוג לחלק את המרד לשתי תקופות עיקריות, שביניהן הפוגה. השלב הראשון החל ב-19 באפריל 1936, במהומות דמים בעיר יפו. לאחר שהפרות סדר אלימות התפשטו לערים נוספות, התארגנו חמש המפלגות הלאומיות הערביות במסגרת הוועד הערבי העליון (ייקרא להלן: וע"ע), בראשותו של המופתי של ירושלים, חאג' אמין אל-חוסייני. ב-25 באפריל הכריז הווע"ע על שביתה כללית במגזר הערבי. במקביל, בחודש מאי החלה לוחמת גרילה במרחבים הכפריים, אותה ניהלו קבוצות חמושות.

לעזרתם של המתקוממים באו כמה מאות מתנדבים מהארצות השכנות, בראשות פאוזי אל-קאוקג'י, קצין צבא עות'מני לשעבר, שנועד לפקד על המרד. במקביל ריכזו הבריטים כוחות צבא גדולים בארץ ויצאו, לקראת סוף ספטמבר, למערכה מאורגנת לחיסול ההתקוממות. שלב זה נמשך עד לסוף חודש אוקטובר, עד הודעת הווע"ע על סיום השביתה (ב-12 בחודש), ולאחר עזיבת מורדים רבים, ובהם קאוקג'י, את הארץ. במהלך ההפוגה פינו הבריטים את רוב כוחותיהם מהארץ. ממשלת בריטניה מינתה ועדת חקירה מלכותית ("ועדת פיל"), כדי למצוא פתרון למצב בארץ. המלצת הוועדה, לחלק את הארץ לשתי מדינות, ערבית ויהודית, נדחתה על ידי הערבים, והם נערכו לחידוש הפעילות האלימה.

השלב השני במרד החל ב-26 בספטמבר 1937, כאשר ערבים התנקשו בחייו של מושל הגליל הבריטי, לואיס אנדרוס. בעקבות זאת עצרו הבריטים את רוב חברי הו"ע וגירשו אותם. המופתי, חאג' אמין אל-חוסייני, שחמק ממעצר, נמלט לסוריה. במהלך שנת 1938 התרחב המרד באופן ניכר. הקבוצות החמושות ניהלו מאבק עיקש נגד השלטונות, נגד היישוב היהודי ונגד ערבים שנתפסו בעיניהן כבוגדים במטרה. הצבא הבריטי, שלא יכול היה לתגבר את כוחותיו בארץ בשל התגברות המתיחות עם גרמניה ואיטליה, התקשה להתמודד עם המתקוממים, שלרוב נמנעו מלחימה בכוחות הביטחון. בין יוני לאוקטובר 1938 הגיע המרד לשיאו. הקבוצות החמושות הצליחו להשתלט על חלקים נרחבים מהאזורים המיושבים בערבים. מוסדות שלטון רבים, ובהם בתי משפט, משרדי ממשלה ותחנות משטרה נסגרו ונעזבו, והמורדים השליטו את מרותם באמצעות מערכת בתי דין משלהם.

סיומו של משבר הסודטים בוועידת מינכן, בסוף ספטמבר, אפשר לצבא הבריטי להציב, בפעם השנייה, כוחות ניכרים בארץ ישראל. אלה יצאו לשורה של מבצעים נגד המתקוממים, שלו במעצרים מנהליים רחבי היקף, בפעולות עונשין נגד האוכלוסייה ובגיוסן של "כנופיות שלום" מקרב מתנגדי המופתי. כל אלה, לצד שיפור מתמשך במערך המודיעין הבריטי, הביאו לדעיכה הדרגתית של המרד. הספר הלבן שפרסמה ממשלת בריטניה במאי 1939, ושבנו נסוגה ממחויבותה לבית לאומי יהודי, שימש תמריץ נוסף לסיום האלימות. בשלהי שנת 1939, במקביל לתחילתה של מלחמת העולם השנייה באירופה, תם המרד הערבי הגדול.⁶

עיקר המרד התחולל במרחבים הכפריים של ארץ ישראל, ובמיוחד באזורים ההרריים שלה: הגליל העליון, השומרון ויהודה. זאת מכמה סיבות: ראשית, רוב המורדים הגיעו מקרב האוכלוסייה הכפרית הערבית, והם פעלו בקרבת אזור מגוריהם. שנית, פני השטח באזורים ההרריים אלה, כמו גם מיעוט דרכים נוחות עבור תחבורה ממונעת, התאימו ללוחמת גרילה והקשו על הצבא הסדיר. לבסוף, חלק מאזורים אלה (במיוחד הגליל והשומרון) היו סמוכים לגבולות ארץ ישראל המנדטורית. כאשר הצבא ריכז את כוחותיו לפעולה היו יכולים המתקוממים להימלט אל מעבר לגבול ולהמתין עד יעבור זעם. נראה כי גם החלטתה של ועדת החקירה המלכותית לארץ ישראל ("ועדת פיל"), שקבעה בשנת 1937 כי הגליל ייכלל בשטחה של מדינה יהודית עתידית, תרמה להתפתחות המרד באזור זה (EI-Nimer 1990: 179–181).

הקבוצות החמושות

הקבוצות החמושות היו המאפיין הצבאי העיקרי של המרד הערבי. קבוצות אלה פעלו בעיקר במרחבים הכפריים של הארץ וניהלו לוחמת גרילה וטרור נגד השלטונות, נגד התושבים היהודיים, ונגד ערבים שחשבו לבוגדים. חברי הקבוצות היו בעיקר צעירים בני המעמדות הנמוכים – פלאחים וכפריים – שהיגרו לערים. לחלקם, ובעיקר למנהיגים שבהם, היה עבר פלילי, או שנרדפו על ידי הממשלה (ארנון ואוחנה תשמ"ט: 43–46). הבסיס הכפרי בהרכבן של הקבוצות הלך והתחזק לאורך המרד, עד שיש הרואים בו "מרידת איכרים" (יזבק תש"ס).

אפשר לחלק את הקבוצות החמושות לשני סוגים. חלק מהן היו קבוצות קבע שהתגבשו סביב מנהיג מסוים ופעלו לאורך זמן, תוך נדודים ממקום מסתור אחד לאחר. קבוצות אלה היו הטרוגניות יחסית בהרכבן, והיו בהן לוחמים מכפרים שונים ומכמה משפחות. לכל קבוצה כזו היה אזור "משלה", שבו פעלה. קבוצות הקבע ביצעו את עיקר הפעולות ההתקפיות המורכבות, כמו התקפה על יחידה צבאית או פשיטה, או שהיו הגרעין לפעולות כאלה (EI-Nimer 1990: 191–192). לעומתן, היו קבוצות "מקומיות", שהורכבו מבניו של כפר מסוים, או אף של חמולה מתוך כפר. חברי קבוצות אלה לא פעלו ברציפות כיחידה לוחמת. הם עסקו במשך היום בעבודתם, ויצאו לפעילות התקפית בדרך כלל בשעות הלילה. קבוצות כאלה עסקו, בדרך כלל, בפעולות חבלה, בהנחת מוקשים בדרכים ועל מסילות הרכבת ובירי מרחוק אל יישובים ובסיסי צבא (דנין תשמ"א: 76–83). קבוצה חמושה ממוצעת, מכל סוג, מנתה בין 10–15 לוחמים (EI-Nimer 1990: 123).⁷ גודל כזה בלוחמת גרילה סיפק יתרונות רבים. במסמך הדרכה שנמצא על גופתו של מורד נכתב כך:

הניסיון הורה שקבוצות קטנות מונהגות בנקל, הן נעות במהירות ואפשר לספק להן מזון בנקל, הן גם נעלמות מן העין במהרה. יכולות להוציא לפועל פעולות מהירות תוך כדי הפתעה, הוצאותיהן פחותות. מספר האנשים בכל קבוצה צריך להיות חמישה, עשרה או עשרים.⁸

מטבע הדברים, ההבחנה בין מתקוממים "קבועים" ו"זמניים" אינה חד־משמעית. היו כפריים שהצטרפו לקבוצת קבע לפרק זמן מסוים, וכן לוחמים "קבועים" שעזבו אותה. לעיתים השתתפו בפעולות מרד גם כפריים מן השורה, שלא היו חברים בקבוצה חמושה קבועה או מקומית. אלה גויסו לסייע לקבוצות החמושות במקרים שבהם נדרש כוח אדם רב יחסית, כמו להנחת מחסומי אבן על הדרכים, לעקירת קטעי מסילה או לחבלה בעמודי טלפון (Swedenburg 2003: 129).

כמו כן, הקבוצות החמושות היו יכולות להיעזר בכפריים גם בזמן לחימה, באמצעות מנגנון ה"פזעה" (אזעקה) המסורתית. קריאת אזעקה כזו, בדרך כלל כאשר קבוצה חמושה נתקלה בכוח צבאי, הובילה לגיוס מהיר של הנערים והגברים בעיירות והכפרים הסמוכים למקום האירוע, שיצאו לסייע למתקוממים. גם נשים היו עשויות להשתתף בפזעה, באספקת מזון ושתייה ללוחמים וכן בנוכחותן בשדה הקרב, שנועדה להניא את החיילים מלירות (Swedenburg 2003: 127–128).

בראש כל קבוצה חמושה עמד מפקד, "קאאד פציל". תפקידו הבסיסיים היו קבועים, בלי קשר לסוג הקבוצה שעליה פיקד. הוא גייס את הלוחמים ופיקד עליהם בעת שגרה ובעת לחימה. באחריותו היה לדאוג לכך שאנשיו יהיו כשירים לקרב, לציידם במזון ובתחמושת ולבצע פעולות נגד האויב (EI-Nimer 1990: 126–127). כמו כן, מפקד הקבוצה עסק באיסוף כספים עבור המרד (שלעיתים נתרמו ברצון על ידי התושבים, אך במקרים רבים נגבו מהם בכוח) ובהסדרת החיים האזרחיים באזור שעליו היה אחראי, כמעין שופט שלום מקומי (כבהא תשס"ה: 30).

מפקדי הקבוצות המקומיות היו כפופים, בדרך כלל, למפקד קבוצת קבע שפעל באזור מגוריהם. זה עשוי היה לסור למרותו של מפקד אזור, שריכז את הפעילות בתחום רחב יחסית שבו הכירו הכפריים בסמכותו. אזורים אלה התחלקו בהתאם לכוח שעמד לרשותו של מפקד האזור, והתבססו במידה רבה על קשרי נאמנות ופטרוניות קודמים שהיו קיימים

בין יחידות משפחתיות (נאחיות, חמולות), כפרים וכדומה. מפקד האזור עמד בקשר עם ההנהגה המדינית של המרד בדמשק, ריכז וחילק את הכספים שנאספו עבור אנשיו, שפט מקרים שהובאו לפניו ופרסם מנשרים וגילויי דעת (El-Nimer 1990: 125). חלק ממפקדי האזורים מינו לעצמם עוזרים, שתפקדו כקציני מטה ועסקו בארגון הלחימה, באיסוף מודיעין, בענייני מנהלה, בניהול בתי הדין של המרד וכיוצא בזה (דנין תשמ"א: 30–31). מפקדי האזורים לא היו כפופים לאיש. ככלל, המנהיגים המרכזיים סירבו להכיר איש בסמכות רעהו, והיחסים ביניהם הגיעו לעיתים לכדי עוינות ואף לאלומות. עם זאת, נעשו כמה ניסיונות, מצד המופתי והנהלת המרד הגולה, למנות מפקד עליון לכוחות הלוחמים. תחילה נועד קאוקג'י, שהגיע מעיראק, לתפקיד זה, אך למעשה תחום "שיפוטר" הוגבל לשומרון בלבד (אייל תשנ"ט: 197–207). באוקטובר 1938 ניסתה "הוועדה המרכזית של המרד", גוף מדיני שישב בדמשק ועסק בגיוס כספים ובארגון הברחת אמצעי לחימה לארץ, לקבוע הנהגה אחידה למרד.

עקב הסכסוכים בין מפקדי האזורים ביקשה הוועדה לארגן הנהגה קולקטיבית, בשם "משרד מפקדת המרד הערבי". המפקדים שמונו למשרד היו עבד א-רחים אל-חאג' מוחמד, עארף עבד א-ראזק, יוסף אבו דורה וחסן סלמה. שני הראשונים פעלו בשומרון, השלישי פעל בין צפון השומרון לכרמל, והאחרון באזור השפלה (דנין תשמ"א: 22). גם ניסיון זה נכשל, בגלל העוינות בין עבד א-רחים לעבד א-ראזק (El-Nimer 1990: 121–122). בפברואר 1939 הכירה הוועדה המרכזית בכישלון הניסיון, וחבריה קבעו כי עבד א-רחים יפקד על המרד. הריגתו של זה בידי הצבא הבריטי, ב-25 במרץ, שמה לאל את הניסיון, שלא ברור אם אכן היה לו סיכוי. לבסוף מינתה הוועדה מנהיג קבוצה חמושה זוטרי יחסית, בשם אבו-בכר, למנהיג המרד. שאר מפקדי האזורים לא שעו להוראותיו, והוא נמלט מהארץ לאחר תקופה קצרה (פורת תשל"ח: 293).

איור 2: קבוצה חמושה בשומרון, 1936. פאוזי אל-קאוקג'י עומד במרכז (WO 191/70, TNA)

מנהיגים בולטים

לא ידועים לנו שמותיהם של מפקדי קבוצות בולטים ביהודה מהחודשים הראשונים של המרד. זאת על אף שהיו כמה מקרים באותה תקופה שבהם דיווחו חיילים כי האויב שנגדו לחמו כלל כמה עשרות לוחמים (לעיתים עד כ-60 איש) ופעל באופן מקצועי ומסודר, דבר המעיד על קיומה של מנהיגות פעילה.⁹ בכל מקרה המפקדים הראשונים, שעליהם נאמר כי ביקשו לארגן את המרד על בסיס אזורי, הם עבד אל-קאדר אל-חוסייני וסעיד אל-עאץ, שהחלו לפעול בספטמבר 1936.

עבד אל-קאדר אל-חוסייני היה חבר האליטה הערבית הירושלמית, בנו של מוסא כאט'ם אל-חוסייני ואחינו של המופתי, שעבד כפקיד במשרד החקלאות המנדטורי. עוד לפני שהמרד פרץ הקים חוסייני בירושלים ארגון מחתרתי שנועד להיאבק בבריטים וביהודים. במהלך ספטמבר החל חוסייני להנהיג את קבוצות המורדים שפעלו בהרי ירושלים. נראה כי מוצאו המשפחתי המיוחס, היותו אדם משכיל ומבוגר יחסית, כמו גם הכריזמה שבה ניחן, הביאו את המתקוממים לסור למרותו (רובינשטיין תשע"ז: 37–40).

סעיד אל-עאץ הגיע לארץ ישראל מסוריה, יחד עם יחידות המתנדבים שהוביל קאוקג'י. אל-עאץ, יליד העיר חמה שבסוריה, היה קצין בצבא העות'מני ופעיל לאומי

ותיק, שהשתתף במרד נגד הצרפתים בסוריה בשנים 1925–1927. נראה כי אל-עאץ הגיע לאזור כדי לפקד על הקבוצות החמושות שבו ולהוביל את המאבק החמוש נגד הבריטים, בדומה למעשיו של קאוקג'י בשומרון באותה תקופה. חוסייני קיבל את מנהיגותו של אל-עאץ והיה לסגנו.¹⁰

פעולתם המשותפת של אל-עאץ וחוסייני לא ארכה זמן רב. ב-24 בספטמבר יזם אל-עאץ את "קרב חלחול" (להלן), שהסתיים ללא תוצאות משמעותיות. ב-7 באוקטובר לפנות בוקר תקפה יחידה צבאית כמה חמושים בכפר נחאלין, ביניהם שני המפקדים. אל-עאץ נהרג בלחימה, ואילו חוסייני נפצע ונלכד בידי החיילים.¹¹

חוסייני, שהוחזק תחת משמר בבית חולים צבאי בירושלים, הואשם בהחזקת תחמושת.¹² לאחר שהתאושש מפציעתו שחרר אותו בית הדין בערבות, והלה ניצל זאת ונמלט מהארץ לעבר הירדן. משם המשיך

איור 3: סעיד אל-עאץ, מפקד המרד ביהודה בספטמבר 1936. מתוך אלבום מזכרת ערבי שנפל לידי הצבא (2-15-7404, National Army Museum (להלן: NAM))

לביירות, לבגדד ולבוסוף לברלין, שם השתתף, כנראה, בהכשרה צבאית כלשהי (רובינשטיין תשע"ז: 52–55).¹³

באוקטובר 1937, עם חידוש המרד, שב חוסייני לארץ ישראל. הוא קבע את מושבו בכפר עין כארם והחל לארגן את הקבוצות החמושות באזור ירושלים (רובינשטיין תשע"ז: 59–60). המודיעין הצבאי תיאר את חוסייני בתחילת מאי 1938 כ"מנהיג כנופיה מקליבר שונה" מזה של מפקדי הקבוצות המקומיים, וכ"אדם נואש" ומסוכן.¹⁴ עדות לחשיבות שייחסו הבריטים למנהיגותו בשלב זה אפשר למצוא בפרס בסך 200 לא"י שהציעה המשטרה תמורת מידע שיוביל למאסרו.¹⁵ בתחילת דצמבר של אותה שנה דיווח המודיעין כי חוסייני תבע לעצמו את הפיקוד על האזור שבין רמאללה לחברון.¹⁶ ככל הנראה פעולתו הממשית של חוסייני והשפעתו על המרד היו מוגבלות. למרות ייחוסו המשפחתי, נראה כי התקשה להטיל את מרותו על חלק ניכר ממפקדי הקבוצות החמושות המקומיות באזור שהתיימר להנהיג. באחד הדו"חות של המודיעין הבריטי נכתב:

על אף שמנהיג מורדים זה [חוסייני] טוען לסמכות על המחוזות רמאללה, ירושלים, בית לחם וחברון, יש להטיל ספק ביכולתו לאכוף את תביעתו. הוא בילה זמן רב בסיוורים וביישוב סכסוכים, אך מספר מנהיגי כנופיות זוטרים אינם פונים אליו [בבקשה] להוראות מבצעיות.¹⁷

כמו כן, מודיעים סיפרו כי עארף עבד א־ראזק, אחד המפקדים האזוריים החשובים בשומרון, מינה מפקד מטעמו לאזור ירושלים-רמאללה, בלי להתחשב בדעתו של חוסייני.¹⁸ גם העובדה כי חוסייני לא נמנה בין החברים ב"משרד המרד" עשויה לרמז כי לא נמנה עם החשובים במנהיגי ההתקוממות.

מבחינה מבצעית נראה כי חוסייני לא הוביל פעולות קרביות יוצאות דופן. על אף שהספרות הערבית המאוחרת ייחסה לחוסייני שורה של מבצעים נועזים, במקורות בני הזמן לא נמצא אימות לאף אחד מהם.¹⁹ במסמכים הבריטיים לא נמצא כל אזכור למבצעים שנועדו להביא למאסרו של חוסייני או לחיסולו, בניגוד למנהיגים אחרים של קבוצות חמושות (במיוחד עיסא בטאט, באזור יהודה).

על פי הנראטיב הלאומי הפלסטיני, חוסייני עזב את הארץ לאחר שנפצע קשה בקרב נגד הצבא בבני נעים, באמצע דצמבר 1938 (רובינשטיין תשע"ז: 80–81). לעומת זאת, בדו"חות המודיעין נכתב על פעולותיו של חוסייני בארץ גם לאחר מכן, ואף נטען כי הוא פעל להקמתן של קבוצות חמושות חדשות בתקופה שבה ניכרה ירידה כללית ברמת האלימות בארץ.²⁰ על פי המודיעין, חוסייני יצא מהארץ לסוריה בסוף ספטמבר 1939, במקביל לדעיכה הכללית של המרד.²¹

בסוף שנת 1937 החל אסיר נמלט בשם עיסא בטאט להנהיג קבוצה חמושה באזור חברון. בטאט, בן 36 מהעיר ט'אהריה, הסתתר באזור שמצפון לחברון יחד עם עוד כעשרה אנשים, ועימם ביצע שורה ארוכה של התקפות ומעשי חבלה.²² בין השאר נחשד בטאט למי שהיה אחראי לשוד הרובים ממשטרת ט'אהריה, לרצח הארכיאולוג הבריטי סטארקי ליד בית ג'ברין ולרצח ראש מועצת ביר-זית.²³ פעולות אלה הפכו את בטאט למבוקש במיוחד על ידי כוחות הביטחון, שערכו מבצעים רבים בניסיון ללכוד אותו (Martin 2007: 73).

סופו של בטאט אינו ברור. ב-7 במאי 1938 דיווחה הבולשת כי סיוור משטרה הרג את המורד המפורסם בעת קרב על הדרך שבין אל-קוביבה לדוימה.²⁴ לעומת זאת, בעיתונות היומית ובביטאוני היחידות הועלתה הסברה כי הוא חוסל בידי מכריו, "כמו מנהיגים רבים לפניו, בארץ זו, שבה עירוב משונה בין הכנסת אורחים לבוגדנות."²⁵ רובין מרטין (Martin), שהשתתף במצוד אחר בטאט כאיש משטרה, כתב בזיכרונותיו כי אמנם כך היה, וכי בטאט נהרג על ידי ערבי ממידועיו. לפי מרטין, קצין הממשל הבריטי המקומי הבטיח לחוס על חייו של המתנקש (שיש להניח כי היה מבוקש על ידי כוחות הביטחון) בתמורה למותו של בטאט. הדו"ח המשטרתי בדבר נסיבות מותו של בטאט נועד, אם כן, להגן על האחראי האמיתי למעשה מפני נקמת המתקוממים (Martin 2007: 73).

המנהיג המשמעותי האחרון של המרד ביהודה היה עבד אל-חלים אל-ג'ולאני, שכונה גם "אבו מנצור" ו"שלף" (זרזו בעגה המקומית) (רובינשטיין תשע"ז: 75). שמו נזכר לראשונה בדו"חות הצבא בספטמבר 1938, כמנהיג העיקרי של המתקוממים באזור חברון. ג'ולאני, שיכול היה לרכז כוח בן כמה מאות לוחמים, פיקד על כמה מהפעולות הנועזות והמרשימות במרד הערבי כולו. ביניהן היו הפשיטות על חברון ועל באר שבע, שהמחישו את אזלת היד של השלטונות (יאסין תשכ"ז: 180–181). ג'ולאני עזב את הארץ לעיראק בדצמבר 1939, כאשר המרד דוכא.²⁶

מאפייני פעילות המתקוממים

פעילות המורדים באזור התרכזת ברובה לאורך דרכי התחבורה הראשיות: כביש ירושלים-יפו, כביש ירושלים-חברון, כביש ירושלים-יריחו ומסילת הרכבת ירושלים-לוד. המורדים פעלו נגד היישובים היהודיים, בסיסי הצבא ותחנות המשטרה שבמרחב, כמו גם נגד ערבים שנחשדו כבוגדים.

1. מעשי חבלה

במהלך המרד הערבי כולו תפסו מעשי החבלה מקום נכבד בפעולות המתקוממים. היו לכך כמה סיבות: ראשית, את מרבית סוגי החבלה אפשר היה לבצע בקלות יחסית ובאמצעים פשוטים. הצתת שדה חיטה בקיץ, למשל, אינה דורשת יותר מכמה בקבוקי בנזין וגפרורים. נוסף על כך, במרבית המקרים אפשר היה לבצע את החבלות בבטחה, שכן השלטונות התקשו להגן על כל היעדים האפשריים. לחבלות כאלה היה ערך כפול: גם בנזק שהסבו לשלטונות או לתושבים היהודיים, וגם בכך שהפגינו את אזלת היד של כוחות הביטחון. ביהודה היו שלושה יעדים עיקריים לחבלה: קווי הטלפון והטלגרף שנמתחו לאורך מסילת הרכבת והכבישים הראשיים; הצינור שהוביל מים לירושלים; ומסילת הרכבת עצמה. היישובים היהודיים עצמם כמעט לא היו יעד לחבלה, בניגוד ליישובים בגליל, בעמק, במישור החוף ובשפלה.

בשלב הראשון של המרד פגעו המורדים בקווי הטלפון כמעט מדי יום ביומו. בחודש יולי 1936, לדוגמה, מנה הצבא הבריטי 22 מקרים שונים של פגיעה בקווי התקשורת באזור יהודה. בכל מקרה כזה פגעו המחבלים בכמה עמודים ותלשו כבלים ארוכים, לעיתים באורך כמה קילומטרים. ב-10 באוגוסט דיווח הצבא כי בנקודה מסוימת על כביש ירושלים-חברון היו 25 מקרי חבלה בקווי הטלגרף מאז תחילת המאורעות.⁷² בשלב השני של המרד חלה

ירידה ניכרת במספר החבלות, בין השאר משום שהממשלה צמצמה מאוד את עבודות התיקונים, אך הן הוסיפו להיות נפוצות.⁸²

איור 4: עמוד טלפון שנהרס על ידי המורדים (אוסף מטסון (Matson), ספריית הקונגרס (להלן: "אוסף מטסון"))

חבלה בצינור המים לירושלים הייתה נדירה יותר, והתרחשה בעיקר בתקופה המוקדמת של המרד. אפשר להניח כי הדבר נבע מכך שהחבלה דרשה שימוש באמצעים מורכבים יותר, כמו חומרי נפץ, או משום שהיא פגעה באוכלוסייה הערבית לא פחות מאשר באוכלוסייה היהודית. ייתכן כי גם מטעני הנפץ הממולכדים שהניחו חיילי ההנדסה הבריטיים במקומות המועדים לפגיעה הרתיעו את המתקוממים מפני ניסיונות לחבל בצינור.²⁹

2. התקפות על התחבורה

בדומה למעשי החבלה, התקפות על תחבורה אפיינו את פעילות הקבוצות החמושות בארץ כולה. התקפות אלה, שכללו חבלה בתשתית, שימוש במחסומים ובמוקשים ומארבי ירי, נועדו לפגוע בנוסעים בדרכים ולהקשות על כוחות הממשלה לנוע במרחב כרצונם.

הרכבת לירושלים הייתה מטרה מרכזית למתקוממים. ההתקפה שלה הייתה באמצעות חבלה במסילה, בתקווה שהיא תגרום לירידת הרכבת מהפסים, או באמצעות ניסיון לפגוע ישירות ברכבת באמצעות מוקש, ירי או דרדור סלעים. ההתקפות נערכו במקומות שבהם הרכבת נאלצה להאט בשל פיתולים, או בשל נסיעה במעלה ההר.³⁰ כאשר החל הצבא לסייר על המסילה, באמצעות קרונות סיור משוריינים וחמושים, הוא הפך למטרה נוספת עבור הקבוצות. בדומה לחבלה בקווי הטלפון, התקפות על הרכבות והמסילות היו נפוצות מאוד, ובתקופות מסוימות אירעו לפחות פעם ביממה. לדוגמה, בין ה-16 ל-29 ביוני 1936 מנה הצבא 20 מקרים שונים של התקפות על רכבות או חבלות במסילה, כלומר התקפה וחצי ביום ממוצע. ביולי של אותה שנה נמנו 21 מקרי התקפה וחבלה – כמעט פעם ביום בממוצע.

התחבורה האזרחית הותקפה בעיקר בכביש יפו-ירושלים, שעבר בבאב אל-ואד (שער הגיא). זאת משום שלאחר פינוי הקהילה היהודית מחברון, כמעט כל הנוסעים בכביש האזור היו ערבים. ההתקפות על כלי רכב של יהודים היו בין הגורמים העיקריים לקורבנות בקרב היהודים באזור בזמן המרד כולו: 10 מתוך 17 ההרוגים ו-20 מ-32 הפצועים נפגעו בזמן שנסעו בדרכים.

איור 5: קרון רכבת משוריין וחמוש ששימש את הצבא לסיור על המסילה בין לוד לירושלים (אוסף מטסון)

3. התקפות על יישובים יהודיים, בסיסי צבא ותחנות משטרה

שיטת פעילות נפוצה נוספת הייתה "צלילות" (sniping בלשון התקופה) – התקפות ירי על מטרות שלטוניות או יהודיות. התקפות אלה נערכו כמעט תמיד בשעות החשכה, בידי לוחם בודד או קבוצה חמושה קטנה. למעט במקרים חריגים, המתקוממים ירו ממרחק גדול יחסית.

על פי הסוכנות היהודית, בשלב הראשון של המרד היו 77 מקרים של צלילות לעבר יישובים יהודיים בגזרה.³¹ התקפות אלה היו כ-13% מכלל מקרי הירי על יישובים ושכונות יהודיות באותה תקופה (578) (Unnnamed 1936), ונערכו בממוצע פעם ביומיים. מוצא, שהותקפה 25 פעמים, הייתה היעד העיקרי לצלילות.

על אף שהצלילות נערכו כמעט בכל לילה, הן גרמו לנזק ממשי מועט. לאורך המרד כולו נפגעו באזור יהודה כתוצאה מהן רק ארבעה חיילים, ואף לא יהודי אחד. אין משמעות הדבר כי הן היו חסרות תכלית: הירי המתמשך הטריד את הצד המותקף ואילץ את כוחות הביטחון להשקיע משאבים בהגנה על נכסיהם ועל היישובים היהודיים. נוסף על כך, הצלילות אפשרו למורדים להפגין בפני התושבים את יכולתם לפעול בחופשיות, לזקוף לזכותם הצלחות ולפגוע ביוקרת השלטון – בלי להסתכן באופן מיוחד.³² פעולות אלה בוצעו לרוב בידי קבוצות חמושות מקומיות, בסמוך ליישובים שבהם התגוררו.

לעיתים רחוקות ערכו המורדים גם התקפות אחרות, קטלניות יותר, נגד תושבים יהודיים ואחרים. אלה כללו מארבים והתקפות על אנשים בודדים, שתוכננו מבעוד מועד, וכן מעשי רצח של קורבנות שנקלעו במקרה לאזור שבו פעלה קבוצה חמושה. מקרים מהסוג השני היו נדירים באזור, בשל העדר אוכלוסייה לא ערבית משמעותית בו.

ההתקפה המשמעותית ביותר מבחינת התוצאות נערכה ב-9 בנובמבר 1937 ליד קריית ענבים. קבוצה חמושה, שמנתה כעשרה לוחמים, ארבה לחמישה יהודים שעסקו בסלילת כביש במקום. המורדים ירו בקורבנות מטווח קצר וממקום מסתור, ואחר כך עזבו את המקום כשהם לוקחים עימם רובה שהיה בידי אחד היהודים. הדרך שבה ביצעו המתקוממים את הפעולה מעידה על כך שהם נערכו מבעוד מועד, אספו מידע והכירו את שגרת יומם של הפועלים (שדה תשי"ד: 166).³³

מקרה בולט שני היה רצח הארכיאולוג הבריטי ג'יימס סטארקי (Starkey) ליד בית ג'ברין, ב־10 בינואר 1938. סטארקי נורה בראשו לאחר שערבים חמושים עצרו את המכונית שבה נסע לכיוון ירושלים. הנהג הערבי שהיה עימו לא נפגע.³⁴ הבריטים ייחסו את הרצח לקבוצתו של עיסא בטאט. ואולם, לאחרונה עלתה השערה כי המניע לפגיעה בארכיאולוג היה סכסוך שלו עם הערבים שהיו בעלי הקרקע בתל א' דויר (לכיש), שם ניהל את חפירותיו (Garfinkel 2016). שתי הגרסאות לא בהכרח סותרות זו את זו: בהחלט ייתכן שמניע פלילי "רגיל" נוסף לשיקול הלאומי, שהוביל להחלטה להרוג את סטארקי. אפשר להניח כי הרוצחים, אם אכן היו אנשי בית ג'ברין, נמנו עם נאמניו של בטאט.

איור 6: חייל עורך חיפוש ליד קבר רחל (אוסף מטסון)

4. טרור נגד ערבים

הקבוצות החמושות פעלו באלימות גם כלפי תושבים ערבים מימיו הראשונים של המרד ועד לסופו. היו לכך כמה מטרות: רצון לאכוף "משמעת לאומית" ולהבטיח השתתפות מלאה ככל האפשר בשביתה הכללית; פגיעה במי ששירת את השלטונות, ובמיוחד את כוחות הביטחון; פגיעה במתנגדים פוליטיים; ואמצעי לאיסוף כספים, ולעיתים גם לגיוס "מתנדבים" עבור הקבוצות.

נראה כי בשלב הראשון של המרד היה השימוש באלימות כלפי ערבים מצומצם יחסית. דו"חות הצבא כוללים דיווח על שני מקרים של שוד מזוין, שיוחס לקבוצות החמושות, ושתי התקפות ירי על בתים של ערבים שהועסקו על ידי הממשלה. מצב זה תואם את המגמה בארץ כולה, שבה דווח על כ־305 מקרים שונים של אלימות מצד ערבים כלפי ערבים בין תחילת המאורעות ביפו לסיום השביתה הכללית (Unnamed 1936).

פעולה חריגה בשלב זה של המרד הייתה רצח ראש עיריית חברון בפועל, נאצר א־דין, ב־14 באוגוסט 1936. העיתונות העברית הסבירה את הרצח בכך שראש העיר נמנה עם האופוזיציה למופת.³⁵ עם זאת, במשפטם של הרוצחים, שני ערבים בני חברון, טען אחד העדים כי העילה למעשה הייתה סירובו של ראש העיר להתיר לאחד מהם, נהג במקצועו, לעבוד במהלך השביתה.³⁶

בשלב השני של המרד התגברה האלימות כלפי הערבים באזור, גם זאת בדומה לשאר חלקי הארץ. בסוף חודש דצמבר 1937 אירעו ארבע התקפות על בתים של אישים בבית

לחם ובחברון, אשר נחשבו מתנגדים למרד. אחד היעדים היה בית המופתי של חברון, שהותקף פעמים נוספות בהמשך המרד.³⁷ במסמכי הצבא ובעיתונות יש תיעוד של 33 ערבים שנרצחו בידי המתקוממים באזור בשנים 1938–1939, בהם שני מוח'תארים, שיח' ומהנדס מחוז. ייתכן כי מספר הקורבנות האמיתי היה גבוה יותר, שכן סביר להניח שלא כל המעשים דווחו למשטרה או לצבא.

5. לחימה עם כוחות הביטחון

בדומה ללוחמי גרילה במקומות ובזמנים אחרים, המתקוממים הערבים נמנעו, בדרך כלל, מלחימה ישירה ביחידות צבא ומשטרה. אם בחרו מפקדי הקבוצות לתקוף חיילים או שוטרים, הם עשו זאת לרוב במתכונת של מארב ליחידה קטנה, במקום שבו תנאי השטח העניקו להם יתרון (שדה תשי"ד). פעולות אלה נערכו בשעות החשכה וכללו ירי על סיור צבאי או משטרה, לעיתים בשילוב מחסום אבנים או חבלה אחרת בכביש. לעיתים נדירות בלבד נפגע מישהו בפעולה כזו, מאחר ששני הצדדים ירו בלי לראות את מטרותיהם ומטווח רחוק יחסית.

עימותים אלימים, שאפשר לכנות בשם "קרבות", פרצו לעיתים רחוקות יחסית. כמעט תמיד הם היו תוצאה של הצלחת הצבא להגיב במהירות להתקפה על כוח קטן או על שיירה אזרחית, באמצעות הזעקת תגבורות ומטוסי תקיפה למקום האירוע. פעולה זו של הצבא, שכונתה "שיטת XX", על שם קוד המורס ששימש לאזעקת המטוסים, נועדה לפתות את המורדים לחשוף את עצמם באמצעות התקפה על מטרה חלשה לכאורה, ולאחר מכן להשמידם תוך ניצול יתרונות הכוח הסדיר בכוח אש ובטכנולוגיה.³⁸ קרבות כאלה הסתיימו באחת משתי דרכים: נסיגת המתקוממים לאחר שספגו אבדות או כאשר חששו מפני כיתור; או ניתוק מגע מצד הצבא לאחר רדת החשכה.

הקרב המשמעותי הראשון באזור היה ב־26 ביולי 1936. קבוצה חמושה מהכפר בית נובא, שמנתה כנראה כעשרים לוחמים, תפסה עמדות לאורך הכביש בקטע הררי ומפותל באזור באב אל-ואד. מעט לפני השעה שתיים בצוהריים הגיעה למקום שיירה של כלי רכב אזרחיים יהודיים בליווי שתי משאיות קלות, שעליהן חיילי חיל רגלים וצוות מרגמה מרגימנט דורסט (Dorsetshire), ומשאית אלחוט של חיל האוויר. המורדים פתחו בירי כבד לעבר כלי הרכב, שגרם לאחת המכוניות האזרחיות להתהפך. החיילים הגיבו בירי מהמקלע ומהמרגמה והזעיקו סיוע. דקות ספורות לאחר מכן הגיעו למקום שני מטוסי תקיפה שהפציצו את המורדים, ובכך מנעו מהם לסגת. שתי מחלקות רגלים נוספות הצטרפו ללחימה, איגפו את המתקוממים ולחמו בהם. בתום הלחימה אספו החיילים 12 גופות, והעריכו כי פגעו בשניים נוספים. בין ההרוגים היה מפקד הקבוצה, עיסא ראשיד. הצבא ספג פגיעה בחייל אחד, שנפצע קלות כאשר התדרדר במורד הר. שלושת הנוסעים היהודיים שנסעו במכונית שהתהפכה נפצעו באורח קל (יאסיף תשכ"ז: 193).³⁹

ב־24 בספטמבר 1936 ערכו המתקוממים, בפיקודו של אל-עאץ, התקפה שנודעה בשם "קרב חלחול". תוכנית הפעולה ביטאה את ניסיונו הצבאי של אל-עאץ: הוא פיצל את כוחותיו, שָׁמְנו כמה עשרות לוחמים, לשלוש יחידות. הראשונה והגדולה ביותר, שמנתה כ־50 איש, חסמה את הדרך ליד הכפר חלחול וארבה שם לסיור צבאי. שתי היחידות האחרות, שָׁמְנו כ־10 לוחמים כל אחת, התמקמו על הכביש מצפון לכפר ומדרום לו, במטרה לבודד את אזור הלחימה (יאסיף תשכ"ז: 180–181). בשעה ארבע אחר הצוהריים, לאחר

שנודע לצבא בחברון על המחסום, יצא למקום כוח שבו שוטרים וחיילים. המתקוממים ירו על היחידה ופצעו את קצין הצבא שפיקד עליה. יחידות צבא נוספות, שנשלחו מירושלים ומחברון, הותקפו בדרכן, בהתאם לתוכניתו של אל-עאץ. הצבא הבריטי דיווח כי המורדים גילו יכולת לחימה טובה. למרות זאת הסתיימה הלחימה, שנמשכה אל תוך הלילה, ללא תוצאות מכריעות: הבריטים איבדו שני קצינים, ושני חיילים נוספים נפצעו (שלושה מהם נפגעו כשהאמבולנס, שפינה את הקצין שנפגע בתחילת הקרב, התדרדר לתהום). שלושה מן המורדים נהרגו.⁴⁰

הקרב השלישי, שהחל ביוזמת המורדים, נערך כשנתיים מאוחר יותר ליד חברון. ב-14 בספטמבר 1938 ארבה קבוצה חמושה גדולה לשיירת אספקה צבאית, שהייתה בדרך מירושלים לחברון. לקרב הצטרפו מטוסי קרב, כוח רגלים מרגימנט המשמר השחור (The Black Watch) ושריוניות. בתום הלחימה נמנו 16 מתקוממים הרוגים וחמישה נוספים נלכדו.⁴¹

איור 7: מטוס תקיפה מדגם הוקר הארדי (Hawker Hardy), שריונית ורכב אלחוט של חיל האוויר הבריטי בארץ ישראל, 1938 (אוסף מטסון)

ב-11 באוקטובר הציבו המורדים, בפיקוד ג'ולאני, מארב ליד חלחול ליחידת צבא ומשטרה שחזרה מחיפוש נשק. הקרב, שהחל בשעות אחר הצהריים המאוחרות, הסתיים בהצלחה ניכרת למתקוממים, אליהם הצטרפו כ-200 כפריים מהסביבה, שהוזעקו ב"פזעה". הלוחמים הערביים הצליחו להפיל שניים ממטוסי חיל האוויר, כנראה בעזרת המקלע שלכדו במשטרת באר שבע. אחד המטוסים נחת בשדה וטייסו חולצו בשלום בידי החיילים, ואילו השני התרסק לאחר שאנשי הצוות שלו צנחו ממנו. אחד מהם ניצל בעזרתו של ערבי מקומי. השני, טראנט-פאקר (Tarrant-Packer), נפל בידי המתקוממים וככל הנראה נרצח. גופתו לא נמצאה מעולם (רובינשטיין תשע"ז: 81). בלחימה נפצעו גם שני שוטרים ושני חיילים. הצבא העריך שכוחותיו הרגו 13 מאנשי הקבוצה.⁴²

ב-18 בדצמבר 1938 נערך ליד בני נעים "אחד הקרבות הגדולים, שלחמו המורדים בארץ ישראל", שהיה גם ההתנגשות הגדולה האחרונה בין המורדים לצבא באזור יהודה (יאסין תשכ"ז: 191). באותו יום היה בכפר יאטה מפגן נאמנות לממשלה, שארגן מנהיג

האופוזיציה הערבית פח'רי א־נשאשיבי. השתתפו בו כ־2,500 ערבים מהכפרים שבסביבה, יחד עם מושל מחוז ירושלים ומפקדי צבא בכירים.⁴³ באותו זמן התכנסו בבני נעים כמה קבוצות חמושות, בפיקודם של חוסייני, ג'ולאני ומפקדים זוטרים יותר, כנראה במטרה לערוך הפגנת כוח מקבילה, או כהכנה להתקפה על אנשי יאטה. דבר הכינוס נודע לצבא, שהזעיק לאזור מטוסי תקיפה וכוחות קרקע. בסביבות השעה שתיים בצוהריים הגיעו הכוחות לאזור בני נעים ופגשו בכ־200 מתקוממים חמושים, אליהם הצטרפו תושבי הכפר. המורדים, שניסו להימלט מכיתור, נלחמו בעוז והפגינו יכולת עמידה שהרשימה את מפקדי הצבא. הקרב נמשך עד רדת החשכה, כלומר כשלוש או ארבע שעות. הצבא מצא 43 גופות, אך המפקדים העריכו כי מספר ההרוגים מקרב המתקוממים היה 60–80, רובם כתוצאה מהפצצות המטוסים. שישה מנהיגי קבוצות נהרגו. חוסייני, כאמור, נפצע קשה. 15 מתקוממים נוספים נפלו בשבי. הצבא ספג פגיעה קלה בלבד: חייל בריטי אחד נהרג וטייס נפצע (יאסין תשכ"ז: 191–192).⁴⁴

איור 8: חייל בריטי עם מקלע ברן מגן על כינוס הנאמנות ביאטה. שעות ספורות לאחר צילום התמונה, השתתפו הוא וחבריו בקרב בני נעים (אוסף מטסון)

6. פשיטות

המבצעים הקרביים השאפתניים והמורכבים ביותר שניהלו הקבוצות החמושות בזמן המרד היו הפשיטות, שנועדו להשתלט על יעד מסוים לפרק זמן קצר. מבצעים אלה, שהמתקוממים כינו "כיבוש" (אחתלאל), דרשו מהמורדים לרכז מספר לוחמים גדול יחסית (לפחות כמה עשרות, לעיתים אף למעלה ממאה), לאסוף מודיעין מדויק על היעד, ולתאם בין כמה קבוצות חמושות שפעלו במקביל. הפשיטות נועדו להפגין את שליטתם של המורדים במצב מחד גיסא, באמצעות התקפה ישירה על סמלי שלטון ועל אזרחים, ולהמחיש את אזלת היד של השלטונות מאידך גיסא. מטרה נוספת, וחשובה לא פחות, הייתה להשיג נשק ותחמושת מתחנות משטרה או מיישובים יהודיים.

הפשיטות ביהודה, שהתבצעו במהלך חלקו השני של המרד, היו משני סוגים. הסוג הראשון היה פשיטה על יעד שלטוני מסוים, מבצע מוגבל בהיקפו ופשוט יחסית לביצוע. כאלה היו הפשיטות על נקודת המשטרה בט'אהריה, ב-17 באוקטובר 1937, או על תחנת

הרכבת בבתיר, ב־14 באוגוסט 1938. בשני המקרים השתלטו המתקוממים על מטרם ללא התנגדות, ועזבו את המקום כשהם לוקחים עימם חפצי ערך, נשק, תחמושת ומדים שמצאו במקום. בשתי הפשיטות לא פגעו המורדים בערבים שהיו במבנים שתקפו.⁴⁵ הסוג השני היה מבצע שנועד להשתלט על יישוב ערבי למשך זמן מוגבל וכלל גם פגיעה ביעדים מסוימים בתוך היישוב, כמו תחנת משטרה, בנק, משרד דואר, וכיוצא בהם.

מבצעי הכיבוש שביצעו המתקוממים ביהודה היו בין הפעולות הקרביות הנועזות והמשפיעות ביותר שביצעו המורדים במהלך המרד כולו, והם ראויים לפירוט. בשעות הערב של ה־19 באוגוסט 1938 נכנסו לחברון שלוש קבוצות חמושות שפעלו על פי פקודותיו של ג'ולאני. לפני ההתקפה חסמו המורדים את כל הכבישים המובילים לעיר וחילבו בקווי הטלפון שיצאו ממנה, כדי למנוע מהנמצאים בה להזעיק עזרה. המורדים פעלו בעיר במשך כשעתיים. במהלכן העלו באש את בית הדואר ואת סניף בנק ברקליס, שדדו את תחנת המשטרה והרגו את הסוסים שהיו בה. בפשיטה נהרג שוטר ערבי ואחר נפצע, ושניים אחרים נחטפו על ידי המורדים אך שוחררו מעט לאחר מכן. כל המתקוממים עזבו את העיר לפני שכוחות הצבא הגיעו אליה (יאסין תשכ"ז: 182–183).⁴⁶

פשיטה בולטת אחרת התרחשה בליל ה־9 בספטמבר 1938. קבוצה חמושה מחברון, בת כשלושים איש, תקפה את העיירה באר שבע. המורדים, שהגיעו בשלושה כלי רכב, השתלטו על משרדי הממשלה, על תחנת המשטרה, על בית המעצר ועל תחנת האלחוט. שוטר בריטי אחד נהרג ולפחות שוטר ערבי אחד שיתף פעולה עם התוקפים, אולי תחת איומים. אנשי הקבוצה החמושה שחררו את העצירים הערביים, רוקנו את מחסני הנשק והתחמושת, העלו באש את תחנת המשטרה והאלחוט ואז עזבו את המקום (יאסין תשכ"ז: 180–181).⁴⁷ שלושה ימים אחר כך שוב תקפו המתקוממים, כנראה אנשי ג'ולאני, הפעם בבית לחם. המורדים הציתו את משרד הדואר, את תחנת המשטרה ואת משרדי העירייה לפני שעזבו את המקום. במקרה זה לא דווח על נפגעים כלשהם.⁴⁸

לרצף ההתקפות האלה, ובמיוחד לפשיטה על באר שבע, הייתה השפעה רבה על הנעשה בארץ. ב־12 בספטמבר הנהח הנציב העליון את מפקד כוחות הצבא בארץ, מייג'ור־גנרל רוברט היינינג (Haining), לקבל את הפיקוד על המשטרה. השוטרים הערביים פורקו

מנשקם. תחנות משטרה רבות ביישובים ערביים, יחד עם משרדי הממשלה השונים ושירות הדואר, נסגרו. צעדים אלה היו הראשונים במהלך שכונה "שליטה צבאית" (Military control), שהוביל למשטר צבאי הלכה למעשה באזורים רבים בארץ ישראל.

איור 9: משוריין משטרתי שהושמד בזמן הפשיטה על חברון, 19 באוגוסט 1938. הנהג, שוטר ערבי, נהרג (אוסף מטסון)

סיכום

ביהודה, כמו ברוב שטחה של ארץ ישראל בשנים 1936–1939, היו הקבוצות החמושות הביטוי המרכזי למאבק הלאומי הערבי נגד הבריטים. אופן ארגון הקבוצות, שיטות פעולתן והרכבן האנושי לא היו שונים מהותית מאלה שבמקומות אחרים. עם זאת, היו למאפיינים האזוריים השפעה מסוימת על המרד. הדוגמה הבולטת ביותר לכך היא היותם של המפקדים באזור זה מנותקים מהשפעתם של עמיתיהם בחלקים האחרים של הארץ, ולהפך. לקבוצות החמושות ביהודה הייתה השפעה משמעותית על התפתחות המרד. פעילותן במהלך השלב השני של המרד, ובמיוחד בחודשים אוגוסט–אוקטובר 1938, הייתה בין הגורמים שהביאו את ממשלת המנדט להכרה כי עליה לפעול בתקיפות. הפשיטות הנועזות על מרכזי הערים הערביות גרמו לשינוי מהותי במדיניות הממשלה והובילו להחלטה להעביר את השליטה בארץ לידי הצבא.

ביבליוגרפיה

אייל י' תשנ"ט. **האינתיפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי על ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936–1939**. תל-אביב.

ארנון-אוחנה י' תשמ"ב. **פלאחים במרד הערבי בארץ ישראל, 1936–1939**. תל-אביב.

ארנון-אוחנה י' תשמ"ט. **חרב מבית: המאבק הפנימי בתנועה הלאומית הפלסטינית 1929–1939**. תל-אביב.

ארנון-אוחנה י' תשע"ג. **מרד ערבי בארץ ישראל 1936–1939**. ירושלים.

דנין ע' תשמ"א. **תעודות ודמויות מגנזי הכנופיות הערביות במאורעות 1936–1939**. ירושלים.

יאסין צ' תשכ"ז. **אל ת'ורה אלערביה אלכברא פי פלסטין, 1936–1939** [המרד הערבי הגדול בפלסטין, 1936–1939]. קהיר.

יזק מ' תש"ס. **מפלאחים למורדים: גורמים כלכליים למרד הערבי ב-1936. הציונות כב: 185–205**.

כבהא מ' תשס"ה. **בתי-הדין של המרד הערבי-פלסטיני. זמנים 92: 26–35**.

פורת י' תשל"ח. **ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929–1939**. תל-אביב.

פרח ב' תשנ"א. **מן תאריח' אלכפאח אלפלסטיני אלמסלח: אצ'ראב ות'ורה, 1936–1939** [מתולדות המאבק המזוין הפלסטיני: שבייתה ומרד, 1936–1939]. חיפה. רובינשטיין ד' תשע"ז. **"זה אנחנו או הם": 24 השעות שהכריעו את המערכה, הקסטל וירושלים, אפריל 1948**. תל-אביב.

רג'ב י' תשמ"ו. **ת'ורת 1936–1939 פי פלסטין: דראסה עסכריה** [מרד 1936–1939 בפלסטין: מחקר צבאי]. עכו.

שדה י' תשי"ד. **לאופי "המלחמה הקטנה" מאורעות 1936–1939. מערכות 87: 165–167**.

El-Nimr S. F. 1990. *The Arab Revolt of 1936-1939 in Palestine: A Study Based on Oral Sources*. PhD Thesis, University of Exeter.

Garfinkel Y. 2016. The Murder of James Leslie Starkey near Lachish. *Palestine Exploration Quarterly* 148:2.

Hughes M. 2019. *Britain's Pacification of Palestine: The British Army, the Colonial State and the Arab Revolt, 1936-1939*. Cambridge.

Martin H. R. 2007. *Palestine Betrayed: A British Policeman's Memoirs (1936-1948)*. Ringwood.

Swedenburg T. 2003. *Memories of Revolt: the 1936-1939 Rebellion and the Palestinian National Past*. Arkansas.

Unnamed. 1936. *Palestine: The Disturbances of 1936, Statistical Tables*.

מקורות ארכיוניים

ארכיון מוזאון הצבא הבריטי (National Army Museum NAM).

הארכיון הלאומי הבריטי (The National Archives TNA).

הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ).

הארכיון לתולדות ההגנה (את"ה).

מרכז הארכיונים למזרח־התיכון, קולג' סיינט אנתוני, אוקספורד, Middle East Centre Archives (MECA).

מרכז הארכיונים הצבאיים ע"ש לידל־הרט, קינגס קולג', King's College Liddell-Hart Centre (of Military Archives KCLHMA).

עיתונות

דבר

הבקר

Palestine Post

The Red Hackle

Aberdeen Press and Journal

הערות

- 1 מאמר זה מבוסס על עבודת מחקר לתואר דוקטור שעניינה המערכה הצבאית נגד המרד הערבי בארץ ישראל. ברצוני להביע את תודתי העמוקה למורי רובי, ד"ר גד קרויזר, על אורך רוחו, על ידענותו ועל הערותיו המלומדות.
- 2 ספרו של יאסין מדגים את האתגר בהסתמכות על מקורות כאלה. הדוגמה הבולטת ביותר היא מספרם המוגזם של החיילים הבריטים שיאסין טוען שהמורדים הרגו בכל קרב. משום כך חיוני להשוות את המידע המופיע במקורות אלה עם מקורות אמינים בני הזמן, כגון דו"חות מודיעין פעולה צבאיים.
- 3 משמעות מילה ערבית זו היא גם "כנופיות" וגם "יחידות גרילה", שכן לוחמת גרילה מתורגמת בשפה זו כ"חרב אל-עצאבאת".
- 4 פעילות המתקוממים בירושלים, כמו גם אופן ארגונם, היו שונים מהותית מאלה שבאזור הנסקר במאמר זה. המורדים בעיר ערכו בעיקר התקפות טרור נגד יהודים ובריטים, כמו גם נגד ערבים שנחשבו מתנגדים למרד. התקפות אלה בוצעו על ידי תאים מחתרתיים או על ידי בודדים ש"ניצלו הזדמנות" לרצוח יהודים שנקלעו לסביבתם. קבוצות חמושות מאורגנות לא פעלו בעיר, למעט במהלך תקופה קצרה – ספטמבר ואוקטובר 1938.
- 5 ננטש בתחילת המרד לאחר כמה התקפות ומעשי חבלה.
- 6 אין תאריך מוסכם המסמל את סופו של המרד הערבי. עם זאת, הצבא הבריטי העריך כבר באמצע שנת 1939 כי הוא שב לשלוט בארץ וכי המרד היה בשלבי סיום. מאוגוסט 1939 ניכרה ירידה מתמשכת ומשמעותית ברמת האלימות. מחודש אוקטובר היא חזרה למספרים המאפיינים תקופות רגועות, אף אם לא פסקה לחלוטין.
- 7 בחינת 11 קבוצות חמושות מהשומרון, שמידע עליהן הגיע לידי ההגנה, מראה כי מספר הלוחמים הממוצע בקבוצה היה 14.8. שבע מהקבוצות כללו בין 10 ל-15 לוחמים, שתיים מהן פחות (5 ו-6) ושתיים יותר (30 ו-35) (דנין תשמ"א: 57).
- 8 העתק חוברת שנמצא בבגדי אנשי כנופיה שנפלו לידי הצבא, אפריל 1939, S25/22430, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ).
- 9 לדוגמה: סיכום אירועים יומי מס' 54, 16.6.1936, TNA, AIR 2/1838.
- 10 צקר אבר-פ'ר, סעיד אל-עאץ, פארס ג'באל אל-ח'צ'ר [סעיד אל-עאץ: אביר הרי אל-ח'צ'ר], **פלסטיין**, <http://palestine.assafir.com/Article.aspx?ArticleID=1721> [נצפה בתאריך 20.12.2019].
- 11 יומן המבצעים של מפקדת הצבא בארץ ישראל, 7.10.1936, TNA, WO 191/65.
- 12 קצ'ית אלאסתאד' עבד אלקאדר אלחסיני [עניינו של הנכבד עבד אל-קאדר אל-חוסייני], **א-דיפע**, 29.10.1936; שוב נדחתה חקירתו, **דבר**, 1.11.1936.
- 13 ייתכן כי בריחתו של חוסייני הייתה בעצה אחת עם גורמים בממשלת המנדט, שחששו מפני ההשלכות שהיו עשויות להיות להעמדתו לדין של בן משפחתו של המופתי (רובינשטיין תשע"ז: 52–53).
- 14 סיכום מודיעין מס' 9/38, 6.5.1938, TNA, CO 732/81/9.
- 15 לשם השוואה, שכרו החודשי של שוטר ערבי היה בעת ההיא 6 לא"י. פרס למגלי עקבות לסטים, **דבר**, 30 במרץ 1938.
- 16 סיכום מודיעין מס' 24/38, 2.12.1938, TNA, CO 732/81/10.
- 17 סיכום מודיעין מס' 24/38, 2.12.1938, TNA, CO 732/81/10.
- 18 סיכום מודיעין מס' 25/38, 16.12.1938, TNA, CO 732/81/10.
- 19 רובינשטיין, שמתבסס על מקורות ערבים, מתאר התקפה על שיירה צבאית בריטית ליד ערטוף בסתיו 1937, שבה הרגו המורדים חיילים ונטלו את כלי נשקם (רובינשטיין תשע"ז: 60). יאסין מספר על התקפות שכללו עשרות מתקוממים על רמת רחל (6 בפברואר 1938) ועל בית וגן (21

- במאי 1938); על קרב בן תשע שעות נגד הצבא הבריטי באזור חוסאן (21–22 במאי 1938); ועל התקפה נרחבת נגד היישובים היהודיים שבאזור ירושלים (27 במאי 1938). בהתקפות אלה, לפי יאסין, נהרגו למעלה מ־45 חיילים בריטיים ועשרות יהודים (יאסין תשכ"ז: 173–175). לכל האירועים האלה אין כל זכר בדו"חות הבולשת, בדו"חות המודיעין הצבאי, בביטאוני הרגימנטים הבריטיים, בדו"חות המודיעין של ההגנה, בעיתונות העברית או בכל מקור בריטי או יהודי אחר בזמן.
- 20 סיכום מודיעין מס' 18/39, WO 169/148, TNA, 15.9.1939.
- 21 קשה ליישב את שתי הגרסאות: בתקופה זו עמד לרשות הבריטים מודיעין טוב יחסית (לדוגמה, המידע על פציעתו כלול בדו"ח המתאר את הקרב בבני נעים) וקשה להאמין כי הם היו שוגים, לאורך תשעה חודשים רצופים, במיקומו של מי שנחשב על ידם ליעד חשוב. סיכום מודיעין מס' WO 169/148, TNA, 13.10.1939, 20/39.
- 22 סיכום מודיעין מס' 28.1.1938, CO 732/81/9, TNA; Notorious Terrorist Shot Dead, **Palestine Post**, 8.5.1938.
- 23 לעניין עיסא בטאט, **דבר**, 9.5.1938; הוגדל ל־200 לא"י הפרס למסייעים לתפיסתו של השודד עיסא אל־בטאט, **הבקר**, 16.1.1938.
- 24 דו"ח בולשת יומי מס' 104/38, Tegart Papers Box 1 File 1, Middle East Centre, 7.5.1938, Archives (להלן: MECA).
- 25 **The First Year In Palestine**, **The Red Hackle**, October 1938; עיסא אל־בטאט: סומם או נורה? **הבקר** 15.6.1938.
- 26 סיכום מודיעין מס' 24/39, WO 169/148, TNA, 8.12.1939.
- 27 סיכום אירועים יומי מס' 108, AIR 2/1838, TNA, 10.8.1936.
- 28 כתב יד של ספר זיכרונות מאת שוטר אנגלי, בשם העט 48 80, A. Goy, 298/פ, את"ה.
- 29 סיכום הלקחים הצבאיים של המרד הערבי, 1936: WO 191/70, TNA 131.
- 30 סיכום הלקחים הצבאיים של המרד הערבי, 1936: WO 191/70, TNA 141.
- 31 היישובים שהותקפו היו: כפר עציון (10 מקרים), רמת רחל (17), עטרות (18), מוצא (25), ארזה (15) וקריית ענבים (12).
- 32 סיכום הלקחים הצבאיים של המרד הערבי, 1936: WO 191/70, TNA 125.
- 33 על ההר שבו אירע הרצח קם, ביולי 1938, קיבוץ מעלה החמישה, לזכרם של הקורבנות. 5 פועלים יהודים שעבדו בסלילת כביש בהרי ירושלים נרצחו הבוקר בידי ערבים צמאידם, **דבר**, 9.11.1936.
- 34 דו"ח הבולשת לשנת 1937, 41/114, את"ה.
- 35 Mayor of Hebron Murdered by Arab, **Palestine Post**, 16.8.1936.
- 36 חנא עטאללה (רצח), פ־243/11, ארכיון המדינה.
- 37 דוח בולשת יומי מס' 20.12.1937 245/37, MECA, Tegart Papers Box 1 File 1.
- 38 סיכום תמציתי מאת תת־מרשל אוויר פיירס בנוגע לאירועים בארץ ישראל, 19 באפריל – 14 בספטמבר 1936: נספח 3, AIR 10/2241, TNA; סיכום הלקחים הצבאיים של המרד הערבי, 1936: WO 191/70, TNA 55.
- 39 יאסין טען כי המתקוממים הרגו "עשרות" מבין הנוסעים היהודיים, וכי רק תשעה מורדים איבדו את חייהם.
- סיכום תמציתי מאת תת־מרשל אוויר פיירס בנוגע לאירועים בארץ ישראל, 19 באפריל – 14 בספטמבר 1936, AIR 10/2241, TNA; סיכום אירועים יומי מס' 94, AIR 2/1832, 26.7.1936.
- TNA; התקפה עזה על השיירה בדרך לירושלים, **דבר**, 27.7.1936.
- 40 סיכום אירועים יומי מס' 154, AIR 2/1839, TNA; Toll of Fighting in Palestine, **Aberdeen Press and Journal**, 26.9.1936.

- 41 סיכום מודיעין מס' 19/38, 23.9.1938, TNA, CO 732/81/9.
- 42 על פי דברי יאסין נהרגו שלושה מתקוממים בלבד. לטענתו, מקרב הצבא שלושה מטוסים הופלו, חמש שריוניות הושמדו ויותר מ-50 חיילים נהרגו, כולל מפקד היחידה ושני קצינים נוספים. לטענות אלה אין שחר (יאסין תשכ"ז: 188–189). רובינשטיין, שמצטט מקורות פלסטיניים, טוען כי הקרב נערך כנקמה על תבוסתו של חוסייני בקרב בני נעים (שהיה למעשה ב־18 בדצמבר 1938, כחודשיים מאוחר יותר). סיכום מבצעי חיל האוויר באוקטובר 1938, CO 732/81/9, TNA, AIR 5/1248, 19.11.1938; סיכום מודיעין מס' 21/38, 21.10.1938, TNA, CO 732/81/9.
- 43 סיכום מודיעין מס' 90/38, 21.12.1938, S25/22732, אצ"מ.
- 44 סיכום מבצעי חיל־האוויר בדצמבר 1938, 16.1.1939, TNA, AIR 5/1248; סיכום מודיעין מס' 26/38, 30.12.1938, TNA, CO 732/81/10.
- 45 דו"ח הבולשת לשנת 1937, 41/114, את"ה; 2, *Railway Stations Burnt, Palestine Post*, 14.8.1938.
- 46 סיכום מודיעין מס' 17/38, 26.8.1938, TNA; Brigands Raid Hebron, *Palestine Post*, 21.8.1939.
- 47 סרז'נט לנדרס נרצח בבאר שבע, *דבר*, 11.9.1938.
- 48 *Arson in Bethlehem, Palestine Post*, 15.9.1938.